

МОВНА ПОЛІТИКА

Лариса МАСЕНКО

Повернення до Совдепії

Роман Мілана Кундери «Книга сміху й забуття», опублікований в 1978 році, містить роздуми про долю чеського народу, продиктовані тогочасними подіями. Це була доба правління Густава Гусака, якого радянське керівництво привело до влади після придушення Празької весни. «З 1621 року, — пише Кундера, — історія чеського народу не переживала такого нищення культури й інтелігенції, як в період його правління». Тоді з університетів і наукових інститутів було викинуто сто сорок п'ять чеських істориків. «Кажуть, що замість кожного з них — загадково, наче в казці, — виріс у Чехії новий пам'ятник Леніну».

Далі письменник надає слово одному з тих істориків: «Якщо хочуть ліквідувати народ, у нього перш за все відбирають пам'ять. Знищують його книжки, його культуру, його історію. І хтось інший напише для нього інші книжки, нав'яже іншу культуру і придумав іншу історію. Так поступово народ почне забувати, хто він і ким був. Світ навколо нього забуде про це ще набагато раніше.

— А мова?

— А навіщо комусь у нас її відбирати? Вона стане просто фольклором і рано чи пізно відіме природною смертю».

«Було це гіперболою, продиктованою безмежною печаллю? — Завершує автор. — Чи правда, що народ не здатен перейти пустелю організованого забуття й лишитися живим?»

Наступні роки спростували песимізм чеських інтелектуалів, викликаний поразкою Празької весни, коли надії на демократизацію суспільства були розчавлені російськими танками.

Чехи, яким у короткому проміжку між 1918 і 1939 роками вдалося подолати наслідки попередньої германізації, повернути у свої міста чеську мову і сформуватись у повноструктурну націю, вистачило сил і після розпаду Радянської імперії швидко провести декомунізацію країни і ввійти повноправним партнером до спільноти вільних європейських народів.

Інакше розвиваються події в Україні. Впродовж майже двадцяти років незалежності в країні не було проведено ні дерусифікації, ні декомунізації, внаслідок чого сьогодні під загрозою опинився й державний суверенітет.

Відсутність реального поступу в побудові демократичної національної держави до 2004 р. пояснювалась неспроможністю суспільства відтрити від влади колишніх радянських управлінців. Помаранчева революція показала, що в Україні вже сформувалась потужна громада людей, які мають національну гідність і хочуть жити у вільній країні. Однак розбрат між провідниками революції і безпорадність Ющенка на посту президента призвели до нинішньої майже повної втрати демократичних завоювань.

Під час останніх президентських виборів до влади прийшла Партія регіонів з відверто антиукраїнською позицією, орієнтована на Москву і, відповідно, на впровадження в Україні «керованої демократії» путінського зразка.

Останні події нібито підтверджують концепцію американського історика С. Гантінгтона про цивілізаційний розкол України між православним південним сходом та уніатським заходом. Як вважає учений, «одвічність» цивілізаційного розколу України робить українську державність нестабільною і може навіть спричинити розкол країни. Причини полярного розподілу електоральних симпатій українського населення під час виборів Президента 1994 року, на основі якого Гантінгтон зробив свій висновок, слід шукати, однак, не в конфесійному протистоянні, а в різному характері історичного мовно-культурного і політичного розвитку двох частин країни, розірваної свого часу між двома імперіями.

Джеймс Мейс, аналізуючи причини поразки українців у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. на тлі тогочасного успіху чехів у створенні незалежної держави, наводив порівняльну характеристику мовної політики Австро-Угорської й Російської імперій: «Чехословаччина виникла на політичній мапі світу в ситуації надзвичайно схожій з українською. Але з однією, та найголовнішою, відмінністю. Україна входила в імператорську Росію, де були можливі Емські укази та Валувєвські циркуляри, Чехословаччина — в Австрійську імперію, яка не була національною державою та в якій ідея заборони тієї чи іншої мови у народній школі чи книжковому ярмарку була б просто незбагненною. Чеські депутати були сильною фракцією у віденському Райхсраті (парламенті). Самі чехи вже стали більшістю міського населення Чехії, чеські національні політичні сили (і соціалістичні, і несоціалістичні) були домінуючими серед чеського населення, взагалі чехи являли на той час уже соціально-комплектне суспільство зі своєю чеськомовною бюрократією та національно-культурною елітою».

Значно кращим порівняно із земляками підросійської України було й становище українців у Галичині й Буковині. Реформи Франца-Йосифа, проведені в 1867 р., надали мовам етнічних меншин Австро-Угорщини статус краєвих. Користуючись цим, українці західних областей розвинули в другій половині XIX — на початку XX ст. рідномовну шкільну освіту, опублікували перші підручники з української мови, заснували українські періодичні видання тощо. Все це сприяло становленню повностильової української літературної мови, розвитку культури і зростанню освіченої україномовної верстви і в міському, і в селянському середовищах.

Натомість адміністрація Російської імперії з її централізаторською політикою трактувала українців як частину триєдиного «великого російського народу», що позбавляло їх будь-яких прав на незалежний мовно-культурний розвиток. Відповідно російсько-українські міжмовні взаємини будувались за опозицією «високе/низьке», що формувало в багатьох українців комплекс меншовартості своєї мови і культури.

Цей комплекс мав мовний прояв у появі й поширенні гібридних українсько-російських різновидів усного мовлення, сумнозвісного суржику, який виникав внаслідок намагань носіїв української мови — переважно селян пристосуватися до престижної російської мови міських середовищ. Мішана мова впливала і на формування нечіткої, роздвоєної між двома етносами ідентичності.

Очевидно, мають рацію ті історики, які вбачають у недостатній визначеності національного самоусвідомлення значної частини населення підросійської України одну з причин поразки українців у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Так, порівнюючи Галичину з Наддніпрянською Україною початку ХХ ст., Іван Лисяк-Рудницький писав: «Слід наголосити на ще одній важливій різниці між середньо-східною Україною і Галичиною. В Галичині лінія, що розділяла поляків та українців, була чітка і ясна, незважаючи на часті мішані шлюби. Треба було бути або поляком, або українцем, але не обома відразу. Тим часом російсько-українська диференціація залишалася мінливою і часто розпливчастою. Наприклад, усі російські політичні партії діяли на Україні і знаходили підтримку не лише серед російської меншості, але й серед частини корінного українського населення. Участь у російській політичній і культурницькій діяльності не виключала існування залишкової української свідомості. Однак поширеність таких гібридних форм національної ідентичності вказувала на те, що українському рухові було ще далеко до досягнення своєї мети».

Не виборовши своєї держави, українці лишилися у складі Російської імперії, безправні й беззахисні перед страшним терором, розв'язаним більшовицькою партією після жовтневого перевороту 1917 року.

Для проведення тотальної національної, соціальної та ідеологічної уніфікації імперії комуністичний режим не зупинився й перед злочином нищення цілих народів. Оскільки українці становили один з найчисельніших етносів імперії і на кінець ХІХ ст. мали найвищий рівень народжуваності в Європі, для його демографічного ослаблення більшовики застосували штучний голодомор 1932–1933 років.

Після цього лишалось завершити «злиття» українського народу з «братнім» російським шляхом організованого забуття своєї історії, дискредитації національних героїв й мовно-культурної асиміляції.

Демографічна й мовно-культурна політика, спрямована на асиміляцію українців, продовжувалась і в післявоєнний період. Особливо інтенсивно ці процеси відбувались в урбаністичних середовищах. Етнолог Володимир Скляр на основі статистичних даних переписів післявоєнного часу переконливо довів, що в цей період відбувалось зменшення питомої ваги українців та україномовних серед усього населення, тоді як рівень частки росіян та російськомовного населення невинно зростав. «Такі зміни, — зазначає В. Скляр, — стали безпосереднім результатом становища українців в Україні за радянської доби як масового етносу (підпорядкованої більшості), а росіян — як домінантної меншості».

Роль потужного засобу виховання «простого советского человека», позбавленого національного коріння й національної гідності, виконувала в УРСР російськомовна масова культура. Ось як, приміром, описує «культурне» життя полтавського села 70-х років минулого століття Григій Тютюнник у листі до Миколи Стеблини (від 20 серпня 1970 р.): «В селі удень глухувато: роботи людям багацько. Зате ввечері воно оживає. Починається з клубу. Приходить зав. (недавно закінчив культосвітній технікум і тепер веде культуру на селі), закручує магнітофонну стрічку, щодня одну й ту ж, і тоді над Мануйлівкою, цим щирим, майже старосвітським українським селом, чути: «А нам всьо равно, а нам всьо равно...». Це перша. Друга: «Што жь будит щеловеком через десять тисич лет?...». Третє: «толи дождик, толи снег, толи будит, толи (разом) нет»...; четверте: «Арррлята учаца летать, арррлята учаца летать...». Тоді все спочатку. І так щодня, до отупіння, до одуріння».

Під дією таких мовно-культурних стратегій гібридні українсько-російські форми мовлення, перехідні до російської одномовності, набули розростання, загрозливого для виживання етносу. Слід враховувати й підтримку цих руйнівних процесів в офіційно впровадженій лексикографічній і редакторській практиці зближення української мови з російською.

Після розпаду Радянської імперії українці нарешті отримали можливість створити свою державу, відтак — реалізувати колективне право на «свою правду, і силу, і волю». Українська правда полягає в досить елементарній, перевірених історичним досвідом інших народів, істині: саме українці як корінний і, попри всі демографічні катастрофи, найчисельніший у своїй державі етнос, що дав їй назву, має стати ядром української нації, навколо якого повинні об'єднатися і всі національні меншини, котрі проживають на її території. З фактичного стану маргіналізованої меншини, приреченої на розчинення в імперському просторі, українці у своїй державі стали домінантною державотворчою більшістю. Таким є шлях становлення національних держав, яким пройшли народи Західної і Центральної Європи та інших континентів. Ідеологічну основу їх утворення становила ідеологія націоналізму.

«Хоча вияви націоналізму й національної ідентичності зростали і згасали разом зі світовими війнами та іншими важливими подіями, — зазначає британський політолог Ентоні Сміт, — ядро націоналістичної ідеології лишилося непорушним, відколи вона вперше втрутилась у політику в Західній Європі XVII ст. Відтоді вона зміцнювала давніші національні концепції та почуття і забезпечувала плани дій для етнічних спільнот, які прагнули стати політичними націями. Позбувшись своїх попередніх історичних оболонок, націоналізм став доступний для цілей народної мобілізації та легітимації на всіх континентах і, мабуть, і далі виконуватиме цю роль, поки потреба в культурній ідентичності поєднана з прагненням утвердити суверенітет народу».

Державний суверенітет України передбачав переформатування українсько-російської міжмовної та міжкультурної комунікації всередині новоствореної держави. Російська етнічна меншина втрачає в незалежній Україні своє колишнє становище домінантної. Лишаючись найбільшою після українців етнічною групою, у правовому відношенні вона прирівнюється до інших національних меншин. Колишні функції офіційної мови, або ж мови міжнаціонального спілкування, які російська мова виконувала в усіх республіках колишнього СРСР, тепер мають перейти до державної української мови. Саме їй належить роль консолідації населення в межах своєї держави.

Зміна статусу російської мови в Україні, безперечно, викликала спротив у про-російськи орієнтованих груп населення — в перші роки незалежності передусім у комуністів. 10-ту статтю Конституції України національно-патріотичні сили Верховної Ради ухвалювали в гострій політичній боротьбі.

Однак в разі впровадження послідовної мовної політики, або мовного планування, як її називають у багатьох країнах, що передбачало б контроль за виконанням державного статусу української мови в адміністративно-управлінській, офіційно-діловій та освітній сферах, формування національного мовно-культурного простору, сприяння продукуванню й поширенню української культури в усіх її проявах, здійснити мовний зсув на користь української мови не становило б великих труднощів.

Слід погодитися з етнологом Романом Кісем в тому, що за визначенням *ро-сійськомовне населення* «насправді приховується щонайширший і зовсім неоднорідний спектр дійсної мовленнєвої діяльності». Виділяючи аж вісім типологічно-функціональних груп, які істотно різняться за способами й інтенсивністю використання російського мовлення, учений зазначає, що з них лише один тип можна віднести до групи з антиукраїнською настановою. «Кількісно цих людей в Україні не так уже й багато, а відповідні атитюдні та стереотипи поки що не стали в Україні тим самостійним стратоутворювальним фактором, який міг би спричинитися до масової антиукраїнської етномобілізації росіян та засимільованих «учорашніх» українців».

Повернення історичної пам'яті, великого масиву забороненої в радянський час літератури, насичення інформаційно-культурного простору українською продукцією, а також зарубіжною в українських перекладах сприяє поверненню багатьох українців з роздвоєною внаслідок мовного зросійщення свідомістю до свого українського коріння. Події Помаранчевої революції показали, як охоче сприймали всі її учасники з різних областей України, в тім числі й російськомовні мешканці столиці й етнічні росіяни, панування на Майдані української мови й масової культури.

На жаль, провідники Майдану не виявили достатньої волі для продовження й зміцнення українізації та об'єднання на її основі всієї території країни. Певні ініціативи Президента, спрямовані на україноцентричне осмислення історії й відновлення історичної пам'яті, впроваджувались із запізненням і не мали системного характеру. Концепцію мовної політики Президент підписав за кілька днів до завершення свого перебування на цьому посту. Багато запитань викликала кадрова політика Ющенка. Важко пояснити, зокрема, чому майже всі телевізійні канали лишились в руках компрадорської буржуазії, що використала їх як потужне джерело не лише зросійщення, а й нерідко антиукраїнської пропаганди. Не став по-справжньому українським навіть державний телевізійний канал.

Нехтування справою впровадження дієвої мовної політики, внаслідок чого засоби масової інформації перейшли під контроль Росії, спричинило не тільки інерційне продовження в східних і південних регіонах асиміляційних лінгво-етнічних процесів, а й прискорило їх.

Так, якщо в середньому по Україні демографічна потужність української мови, попри відсутність мовної політики, все ж дещо підвищилась за роки державної незалежності, то на Сході й Півдні маємо зовсім іншу картину. Згідно з дослідженнями Володимира Скліяра, за період 1989–2001 рр. в західних і центральних областях відбулось суттєве — на 27,0% скорочення осіб, що вважають рідною російську мову. У східних і південних областях, навпаки, їхня частка зросла на 33,2%. Українці, що вважають рідною російську мову, зосереджуються переважно на Півдні та Сході — 87,9% від їхньої загальної чисельності в Україні.

У багатьох засобах масової інформації Донбасу й Криму панівні позиції посіли російські шовіністи. Відтак не дивно, що місцеві мас-медіа поширюють серед населення стереотипи колишньої радянської пропаганди, переконуючи людей в тому, що найбільшими їхніми ворогами є українські націоналісти. При цьому до націоналістів вони зараховують усіх, хто говорить українською мовою. Маніпуляційні словесні технології, які використовує відповідна преса, можна проілюструвати на одному з прикладів публікації в газеті «Донецкий кряж». Інформуючи читачів про дискусію, що відбулась на місцевому телебаченні, журналістка так описує її учасників: «Задавая ключевые темы противостояния украинских националистов и русского большинства Украины, авторы передачи решили дать возможность в прямом эфире встретиться их представителям. Формат передачи предполагает равное представительство обеих точек зрения. Правда, по поводу этого возникают некоторые вопросы. Почему, например, стороны имеют равное представительство при обсуждении тем «Язык или мова?», «Россия — друг или враг?». Ведь исторически Донбасс — регион сугубо русский, и русский язык здесь родной для подавляющего большинства живущих... А вот местные украинские националисты, не имеющие в Донбассе питательной среды, являют собой весьма блеклую картину».

Так всупереч результатам перепису 2001 р., які свідчать, що українці становлять більшість на Донбасі, регіон оголошується «сугубо русским», а українців представлено як упосліджену маргіналізовану меншину, яка не має права претендувати на рівні права з російською «більшістю».

Така ж махінація застосована в рішеннях низки міських і обласних рад Сходу й Півдня про надання російській мові статусу регіональної, що були прийняті в 2006 р. під час прем'єрства Януковича. Для ілюстрації можна навести перший абзац тексту рішення Луганської обласної ради від 25 квітня 2006 р., де зазначено:

«Згідно з інформацією Головного управління статистики в Луганській області (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.), 91 % жителів Луганської області вважають рідною російську мову і вільно нею володіють, з них 38 % є росіянами за національністю та вважають російську мову рідною, 31 % — представники інших національностей, але вказали в якості рідної російську мову, 22 % — окрім рідної мови вільно володіють російською».

Цей текст також може бути взірцем маніпулятивних словесних технологій. Сполучник «й» у визначенні «вважають рідною російську мову й вільно нею володіють» об'єднує дві різні за мовною ідентифікацією групи в одну. Це дає змогу долучити до 91 % і 22 % тих, хто не вважає рідною російську мову, а лише вільно нею володіє.

Показово, що українці, які становлять найчисельніший етнос Луганщини, в цьому документі взагалі не згадані, а зараховані до 31 % представників інших націй, хоча Луганську область важко назвати поліетнічною. Натомість підкреслено присутність великої групи етнічних росіян.

Подібним чином складено тексти й усіх інших рішень щодо регіонального статусу російської мови. При цьому представники Партії регіонів, які становлять більшість у радах Сходу й Півдня, посилаються на європейський документ, прийнятий в Раді Європи 1992 р. — Хартію регіональних або меншинних мов, призначену для захисту тих мов, яким загрожує зникнення через малу кількість носіїв. Крайній цинізм і блюзнірство використання цього європейського документа для надання російській мові статусу регіональної, полягає в тому, що його застосовують під виглядом «захисту» мови імперського поширення, яка поглинає і зводить до стану меншинної рідну мову корінного етносу, який становить більшість у своїй країні. При цьому ідеологи п'ятої колони дозволяють собі відверто знущатися із загроженого стану української мови. «Кому нужна мова, если она вымирает» — заявляє нинішній Міністр освіти, науки, молоді та спорту.

Перебування цілих регіонів України у спільному з Росією інформаційно-культурному просторі заблокувало процеси дерусифікації, а відповідно і декомунізації. Взаємозалежність цих двох процесів засвідчує кардинальна відмінність у розвитку західних і східних областей після 1991 р. Якщо на Західній Україні ще на початку 1990-х років ліквідували всі пам'ятники Леніну і замінили радянську топонімію на національну, то на Сході й Півдні і монументальні, і топонімічні пам'ятки радянщини лишаються недоторканими. Понад те, нинішня монументальна пропаганда, дозволена місцевою владою цих областей, демонструє цілком шизофренічне поєднання комуністичних символів із символами самодержавного імперіалізму, що відображає одночасне спорудження пам'ятників Сталіну й Катерині Другій.

Як це не прикро, саме південно-східні регіони стали плацдармом новітнього наступу Росії на Українську державність. Наше долання пустелі організованого забуття, яке почалось в кінці 1980-х років, нині перервано. Навряд чи московським феєсбешникам в подальшій історичній перспективі вдасться реалізувати неоімперські плани повернення України «у затінок совиных крил». Час імперій минув. Проте в найближчі роки російське керівництво за допомогою нашої п'ятої колони здатне на якийсь час реанімувати своє традиційне нестримне прагнення до поглинання чужих територій разом з їхніми народами. Це засвідчує і новітнє збройне завоювання Чечні, і беззбройне завоювання України.